

■ PRO

Chattar in equiliber cun rumantsch grischun ed idioms

DA BERNARD CATHOMAS

Il 1982 avevan ils iniziants dal rumantsch grischun (rg) la finamira da realisar in linguatg da scrittira che dueva «*sulettamein esser ina alternativa leu, nua che mo ina varianta romontscha ei pusseivla.*» Trenta onns pli tard ha il rg per part surpassà questa finamira. Quai è il merit e stat en la responsabladad da bleras e blers. Per ils ins è ina chaussa u l'otra ida memia spert, per auters memia plaun. Jau attribuesch a tut tgi che ha prendì decisuns per il rg d'avair fatg quai onestamain cun bunas intenziuns.

Bler fiss stà nunpusseivel senza rg: il maletg positivada ina Rumantschia innovativa e dinamica, millis e millis paginas texts novs, il «Pledari grond» cun la pli cumpletta rimnada da plects rumantschs ch'i dat. E bleras piazzas da lavur novas en il sector rumantsch (scolas, translaziuns, medias, projects).

Il medem temp han ils idioms survegnì in sustegn sco anc mai avant. En las regiuns èn gia 1984 vegnidas creadas piazzas mo per ils idioms. Daspers: numerusas ediziuns, curs d'emprender ils idioms, scolaziun da crechids, scuntradadas, acziuns.

Nus tut savain: Betg il rg periclitatescha ils idioms, mabain blers auters facturs. Mo cun ils idioms n'èsi mai stà pusseivel da far ina puntranter las regiuns.

Ch'il rg duess avoir in Cplaz en scola è per mai evident. Pertge betg x in auter linguatg, sco in scolast superiur da Sumvitg scriva? Perquai ch'i dat adina dapli texts en rg ch'il scolar e burgais da pli tard duess savair leger senza problems; perquai che la scola ha il pensum da preparar per la vita, pia era per professiuns, nua ch'il rg gioga ina rolla impurtanta (administraziuns, medias, etc.); perquai ch'in linguatg da scrittira cuminaivel dat forza ed uniun e rinforza la finala er ils idioms.

Dal mument che la confederaziun, il chantun ed autras instituziuns scrivann tut en rg e che grondas ovras cumparan en questa furma, fa il rg part da la vita e cultura rumantscha. El s'auda en scola, per avantatg da scolares e scolars. Davart il co e cura e tge plaz el duess avoir, pon ins discutir cun buns arguments. Tge experientschas fan las scolars che han gia rg? Dovri autras decisziuns en Engiadin'Auta ch'en territoris anc fitg rumantschs? Basta l'infurraziun per ils geniturs? Co in-

tegrar en ina scola cun rg las ovras idiomaticas? I va per chattar in equiliber cun idioms ed rg. Nus duvrain omadus.

Excellents meds d'instrucziun en rg mussan tge che daventa pussaivel sch'ins unescha las forzas. Nus savain gia daditg che nus n'avain ni la gliend ni il temp ni la chapientscha d'ordaifer da far cudeschs da scola en 5 idioms che stattan facticamain fitg manivel in da l'auter. I na va betg mo per raps. I va per tegnair quint da las atgnas resursas e per impunder ils raps il meglier pussaivel.

A mintgin da nus stat ses Aidiom a cor. Nus essan tuts pro idioms. Che mintgin vul l'agen è normal. Jau «tschontschel» mintga di sur-silvan. Mes biadis van en ina scola bilingua cun rumantsch grischun. Pli savens ch'els èn a Breil e meglier ch'il colorit da Broil entra. Il pass dal rg a l'idiom (per tgi che sa rg) u da l'idiom al rg (per tgi che sa in idiom) è simpel. Ils idioms locals èn pli fermes che mintga linguatg da scrittira. Quels da Medel e Tujetsch, da Vuorz, da la Lumnezia, da Bravuogn, da la Val Müstair e tut ils auters han salvà lur atgnadads localas, malgrà ils idioms scrits ch'els han emprendì en scola.

Sche jau vesel, co nossas Sregiuns èn avertas e pragmaticas en discussiuns per midadas, fusiuns e novs concepts regiunals sun jau optimistic, er per il rg en scola.

■ CONTRA

Cantun e Ligia Romontscha han spiars la confidanza

DA LEO TUOR

Il rumantsch grischun (rg) l'vendiis a nus dalla Ligia Romontscha (LR) a sias uras sco «alternativa leu nua che mo ina varianta romontscha ei pusseivla e nua ch'il tudestg dominescha ella situaziun momentana», survius a nus plinavon sco «ina purschida per tgi che vul (negin che stol!) far diever dad ella. Mintgin discuora pia vinavon siu idiom; mintgin scriva secapescha vinavon siu idiom», duei, malgrad quella sinceraziun, vegnir introducius definitivamein en scola, sch'ei va tenor il cantun e la Ligia Romontscha.

Entochen oz ei l'introducziun dil rg en scola succedida cun pintgas excepziuns en vischnauncas periferas ed en vischnauncas da turissem nua ch'il romantsch sespiarda pli e pli. Quellas vischnauncas ein vegnidas bonificadas dil cantun per far quei pass che semuossa pli e pli sco flop.

Buca da sesmarvegliar: Quei «linguatg» ei ni maders ni sviluppaus avunda. Il tren ei schaus ir avon che tschentar las rodaias. Ils scolasts san cheutras nunpusseivel haver la cumpetenza da lungatg. Ils affons san il davos nuot. Ils geniturs daventan indifferentes. L'alternativa resta il tudestg. Tonaton emprova la politica da sfurzar atras siu program, ignorond dapi onns la resistenza dalla populaziun. Ils mettels dil cantun per mussar als Romontschs da scriver ei la decisziun dad edir ils cudischs da scola mo pli en

rg. Quei ei illegal, damai che las vischnauncas decidan sur da lur lungatg official. Ina decisziun nunseriusa, fatga alla sperta, prida en globo dad ina maioritad tudestga eifer in pachet da mesiras da spargn sin donn e cuost da geniturs ed affons romontschs. Il cass dalla resgia a Domat ha mussau a nus con serius ch'igl ei cul spargnar. Culs milliuns sa-trai a Domat havess il cantun saviu stampar varga 100 onns cudischs da scola.

La tactica dil cantun ei stada naven da 2003 l'intransparenza, la tactica da salami e la manipulaziun. Da leger en detagl en in artechel da *Renata Coray*: «Rumantsch Grischun: Sprach- und Machtpolitik in Graubünden» (Annalas 2010, 147–165). L'autura presenta ils resultats da differentas retschercas e votaziuns en connex cun rumantsch grischun e lur derasaziun tendenziusa els mieds da massa. Quei ei la historia dalla manipulaziun da datas, dallas fentas e dils manevras da menar nus davos la cazzola. Resultats scientifics buca favoreivels al rumantsch grischun vegnan smuttai, selectai, sularai. Re-

sultats malemperneivels e buca acceptabels per las autoritads vegnan teni en truchet. L'emprema evaluaziun (2009) p. ex. dalla introducziun dil rg en scola ellas vischnauncas da piunier, pagada cun daners da taglia, ei ni accessibla alla scienza ni alla publicitad.

La politica cul rg ha lagut Ltiu en ses trenta onns milliuns, fatg empaglia la pasch linguistica. Sco las bancas spiarda ina tala politica tutta confidanza. Lungatg vegn buca cultivaus cun cumprar las vischnauncas, mobein sulettamein da quels che stattan els territoris romontschs e dattan vinavon als affons lur romontsch.

Neras uras che nus geniturs, scolasts e scolastas e tut la populaziun che stat e viva ellas vals prendien entaun sezs lur destin. Sch'il cantun spargna cun buca metter a disposiziun a nus cudischs da scola idiomatics, sche translatein nus quels dil cantun anavos els idioms. Gl'empreme dueien nos affons emprender lur lungatg mumma endretg, quei ei igl idiom. Secundo dueien els emprender tudestg endretg. Nus essan bilings. Lu vegn igl engles. Ei tonscha sch'il contact cul lungatg dalla administraziun (rg), sco el ei vegnius declaraus a nus dalla LR dalla biala entschatta, vegn fatgs el scalem ault (concept Haltiner).

Lein mussar cun l'Engiadi- Lna unitad e plascher per il lungatg che nus plidein, per sia cultura e sia litteratura e buca per ina ideologia.